

Dr hab. Tadeusz Kondracki
Prof. Instytutu Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Warszawa, 22.11.2019 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani Mgr Kamili Czechowskiej
pt. *Działalność organizacji weteranów powstania wielkopolskiego w północno-wschodniej
Wielkopolsce w latach 1920-1939*, Warszawa 2019, ss. 330

Autorka recenzowanej rozprawy związana jest bardzo ścisłymi więzami z północno-wschodnią Wielkopolską (urodzona w Żninie, a mieszka i pracuje w Szubinie, na stanowisku dyrektora Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna). Od wielu lat żywo interesuje się historią regionalną swojej „małej ojczyzny”, a w pracach badawczych na pierwszym miejscu stawia tematykę powstania wielkopolskiego z lat 1918-1919 i losów jego uczestników (co udokumentowała dotychczas kilkudziesięcioma publikacjami (drukami zwartymi i artykułami), w dużej części o charakterze naukowym; nie licząc wielu artykułów w prasie codziennej i tygodniowej). Pracuje też m.in. w Komitecie redakcyjnym słownika *Biogramy uczestników powstania wielkopolskiego 1918-1919* pod redakcją promotora swej rozprawy - prof. zw. dr. hab. Bogusława Polaka. Podkreślenia wymaga, że jej prace od lat zyskują powszechne uznanie, czego wyrazem są liczne nagrody i wyróżnienia, nadane m.in. przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa oraz Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych.

Recenzowana rozprawa dotyczy zagadnień, które dotychczas nie były szerzej badane (poza pewną liczbą drobniejszych prac, z dużym zresztą udziałem samej mgr K. Czechowskiej; recenzowana rozprawa w pewnym stopniu zbiera – i twórczo przetwarza - dotychczasowe dokonania badawcze Autorki; por. m.in. bibliografię, str. 317).

Praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, indeksu (wykazu) skrótów, spisów (map, tabel i wykresów) oraz obszernej bibliografii.

Na dostrzeżenie i podkreślenie zasługuje wyjątkowo bogata baza materiałowa rozprawy. Składają się na nią w pierwszym rzędzie bardzo liczne źródła archiwalne z około 20 placówek, przeważnie z obszaru Wielkopolski: Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (i oddziału w Inowrocławiu), Archiwum Państwowego w Poznaniu (i oddziału w Gnieźnie), Biblioteki Wojewódzkiej i Miejskiej w

Bydgoszczy, Centralnego Archiwum Wojskowego (Wojskowego Biura Historycznego), Izby Muzealnej w Łobżenicy, Klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie, Muzeum Regionalnego w Wągrowcu, Muzeum Ziemi Krajeńskiej w Nakle nad Notecią, Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie, Muzeum Okręgowego w Pile, Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, Szkoły Podstawowej im. Powstańców Wielkopolskich w Wyrzysku, Szkoły Podstawowej im. Stanisława Staszica w Morakowie, Parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Panigrodzu oraz z dwóch zbiorów prywatnych. Może należało jeszcze zajrzeć do – istotnych z punktu widzenia tematu – zespołów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie? Nie zmienia to faktu, że baza archiwalna rozprawy jest nad wyraz obszerna i solidna, przez co stanowi – sama w sobie – duże osiągnięcie Doktorantki.

Bibliografię uzupełnia wykaz wykorzystanych źródeł drukowanych. Autorka zamieszcza, jak sama pisze, wybór tych źródeł (tymczasem w rozprawie doktorskiej należałoby, jak sędzę, oczekiwać pełnego ich wykazu). Do tego dochodzi prasa (blisko 30 tytułów) i literatura przedmiotu. Jako niefortunny uznaję – zastosowany przez mgr Czechowską – podział na opracowania i artykuły (powinno być raczej - na druki zwarte i artykuły); są one wyliczone na ponad 12 stronach maszynopisu (nie zauważam tu większych braków; jedyne uzupełnienia mogłyby dotyczyć co najwyżej pozycji drugorzędnych). Do tego Autorka wylicza zasoby pozyskane z Internetu i opracowania niedrukowane. Niektóre z nich, pozyskane z wyszczególnionych wcześniej muzeów, powinny być, jak sędzę, wymienione w części „archiwalnej” (dotyczy to zbiorów Muzeum Ziemi Szubińskiej i Muzeum Ziemi Krajeńskiej).

W niezbyt rozbudowanym wstępie (o objętości 5,5 strony) Autorka wyjaśnia m.in. zakres tematyczny, terytorialny i chronologiczny rozprawy (praca dotyczy ściśle określonego północno-wschodniego zakątka historycznej Wielkopolski, tj. powiatów: szubińskiego, wągrowieckiego, wyrzyskiego i żnińskiego).

Ramy chronologiczne rozprawy wyznaczają lata 1920-1939 (w 1920 r. na analizowanym obszarze powstała pierwsza organizacja skupiająca weteranów powstania wielkopolskiego; cezurą końcową jest data napaści niemieckiej na Polskę, co doprowadziło do czasowego unicestwienia przez niemiecki aparat terroru polskiego ruchu kombatanckiego).

Układ pracy jest, jak najbardziej zasadnie, rzeczowo-chronologiczny, co pozwoliło na dokładne przeanalizowanie badanej tematyki. Autorka zwraca uwagę na stronę metodologiczną pracy. W tym fragmencie rozprawy można byłoby upomnieć się o nieco bardziej rozbudowane wskazanie cech szczególnych i odrębności analizowanego obszaru (dopiero w dalszej części pracy, w rozdziale pierwszym, na stronie 21, dowiadujemy się, że północno-wschodnią Wielkopolskę wyróżniała m.in. szczególnie duża liczebność i siła

żywołu niemieckiego (i to pomimo rozpoczętego, i kontynuowanego po 1920 r., ruchu migracyjnego do Rzeszy). Nie pozostało to bez wpływu na rozwój i funkcjonowanie polskiego ruchu weteranów powstania wielkopolskiego. W okresie niemieckiej okupacji stało się to jedną z przyczyn szczególnie dotkliwych strat, wynikających z antypolskiego terroru (wspieranego przez przedstawicieli miejscowego środowiska niemieckiego). Autorka wyjaśnia też – co istotne z punktu widzenia metodologicznego - pojęcie weterana, wskazując jako synonim pojęcie kombatanta (w polskim rozumieniu tego słowa, gdyż, jak wiadomo, za granicą pojęcie to zawiera zasadniczo inne konotacje).

Rozdział pierwszy pracy (o obj. tylko 15 stron) pełni istotną rolę wprowadzenia w temat rozprawy. Dotyczy on sytuacji w Wielkopolsce w latach 1772-1939 (tj. od pierwszego rozbioru Polski do agresji III Rzeszy) oraz kwestii ustawodawstwa dotyczącego stowarzyszeń. W rozdziale tym Autorka po raz pierwszy wprowadza cenne poznawczo tabele. Jest ich w całej pracy 16. Niosą one duży ładunek, łatwej w odbiorze, uporządkowanej wiedzy. Pierwsza taka tabela, ze str. 20, daje ciekawy obraz stosunków narodowościowo-wyznaniowych z podziałem na dwa, odmienne obszary Wielkopolski (północno-wschodni i południowo-zachodni) oraz dwa różne okresy (lata 1910 i 1931). Szkoda, że przyjęta konfiguracja tabeli nieco utrudnia analizę zmian demograficznych na obszarze, stanowiącym pole badawcze pracy, tj. w powiatach północno-wschodnich Wielkopolski. Może wartościową treść wspomnianej tabeli należałoby podzielić, z korzyścią dla czytelnika, na dwie tabele, zbliżone treściowo? Jak już zasygnalizowano wyżej, mgr K. Czechowska wskazuje na negatywne skutki obecności licznej społeczności niemieckiej dla rozwoju i funkcjonowania polskich organizacji kombatanckich na analizowanym obszarze Wielkopolski północno-wschodniej (jak pisze na str. 21: „Miało to [liczebność żywołu niemieckiego] niewątpliwy wpływ na aktywność kombatanckich organizacji powstańczych, które odczuwały wrogość ze strony środowisk niemieckich”). Zarazem w dalszej części pracy wskazuje na przykłady współdziałania części weteranów powstania wielkopolskiego z miejscowymi Niemcami (jak pisze na str. 280: „Prasa polska piętnowała zachowania weteranów, które wykaczały poza schemat wrogiego nastawienia do mniejszości niemieckiej”). Należałoby ustosunkować się do tej zauważalnej niekonsekwencji.

W rozdziale drugim (o obj. 53 stron) autorka zawarła ciekawe informacje składające się m.in. na wpływ wzorców niemieckich i austriackich w organizowaniu się środowiska weteranów powstania wielkopolskiego, a także na – kluczowe dla tematu - początki ruchu kombatanckiego w Polsce (i w Wielkopolsce). Tam też zawarto charakterystykę rozwoju organizacji weteranów powstania wielkopolskiego na analizowanym obszarze, dezintegrację

środowiska, jak też działania zmierzające do zjednoczenia – pod auspicjami władz - ruchu kombatanckiego (zaznaczono kluczową rolę cezur - maja 1926 r. i drugiej połowy lat 30.). Szkoda, że autorka nie pokusiła się o wyszczególnienie wszystkich organizacji kombatanckich, i ich późniejszych przekształceń, w postaci łatwiej czytelnej, obszernej tabeli. Tak samo można było, jak sądzę, postąpić na str. 47 z wykazem liczby członków.

Ciekawe fragmenty pracy dotyczą kombatanckich personaliów, np. kwestii udziału w tym ruchu miejscowego duchowieństwa i nauczycieli; w rozdziale trzecim pojawia się też rola ziemian (str. 174). Autorka zamieszcza noty biograficzne wybranych działaczy. Jest też miejsce na wskazanie, jak okupacja niemiecka w latach II wojny światowej odbiła się tragicznie na losach wielu z tych osób (ten wątek można też było nieco silniej, niż to uczyniono, wyeksponować w zakończeniu). W rozdziale drugim nie brak interesujących szczegółów na temat różnego rodzaju problemów organizacyjnych tworzących się stowarzyszeń kombatanckich, w tym zjawisk negatywnych, np. pierwszych rozłamów, pojawiających się konfliktów (np. str. 55, 58), czy zdarzającego się zjawiska sprzedaży dyplomów członkowskich osobom nieuprawnionym (str. 34).

W rozdziale drugim po raz pierwszy pojawiają się wartościowe mapy, opracowane skrupulatnie przez Autorkę, a ilustrujące rozmieszczenie kół organizacji kombatanckich. Mapy te jednak, jak można zauważyć, nie obejmują całego badanego okresu, a tylko lata: 1920-1926, 1927-1931, 1932-1934 oraz 1938-1939. Zwraca uwagę brak odpowiedniej mapy dla okresu 1935-1937. Autorka, niestety, nie wyjaśnia tego braku. Podobnie, zauważalny jest efektowny, ale niejasny wykres na str. 70.

Rozdział trzeci jest zdecydowanie najobszerniejszy, o objętości aż 218 stron. Obejmuje on zasadnicze dla tematu (i niemal tożsame z tytułem rozprawy) zagadnienia działalności kół weteranów powstania wielkopolskiego w północno-wschodniej Wielkopolsce. Tu rodzi się istotne pytanie, czy autorka nie powinna od razu zastosować nieco innej konstrukcji swojej rozprawy, przez jej podział na dwie części oraz „awansowanie” na rozdziały czterech podrozdziałów składających się na zawartość istniejącego rozdziału trzeciego, o objętości, odpowiednio: ok. 31, 90, 20 i 75 stron (ich tematyka i objętość uzasadniałyby taki zabieg). Przy takiej konstrukcji praca mogłaby się składać z części pierwszej, wprowadzającej (o dwóch rozdziałach) i zasadniczej części drugiej (o czterech rozdziałach). Bez rozstrzygnięcia tej dyskusyjnej kwestii, można to potraktować jako postulat do ewentualnego wykorzystania przez mgr Czechowską w przyszłej publikacji (na co jej rozprawa z pewnością zasługuje). Wspomniane wyżej cztery podrozdziały obejmują kwestie: odznaczeń (jako wyrazu szacunku

dla kombatantów), zagadnienia pielęgnowania pamięci, opieki nad rodzinami weteranów oraz udziału organizacji kombatanckich w życiu środowisk lokalnych.

Ciekawe fragmenty dotyczą kwestii odznaczeń. Na szczególną uwagę zasługują uwagi mgr Czechowskiej na temat polityki odznaczeniowej państwa, w połączeniu z kwestiami antagonizmów między przeciwstawnymi siłami politycznymi (str. 84, 86). Autorka ciekawie opisuje też zagadnienie fundowania, względnie otrzymywania, sztandarów przez organizacje kombatantów powstania wielkopolskiego. Szkoda jedynie, że ten ważny dla ówczesnych weteranów wątek jest w tekście rozprawy rozproszony (występuje w dwóch miejscach – krótko na str. 105, a zwłaszcza obszernie od str. 163). Połączenie tych treści wyszłoby, moim zdaniem, z korzyścią dla pracy.

Mgr K. Czechowska przedstawia też obszernie inne obszary aktywności środowiska weteranów powstania wielkopolskiego, jak kwestie: publikacji, wsparcia dla członków i ich rodzin potrzebujących pomocy, aktywności wojskowej (zagadnienia strzelnic), obchodów rocznic narodowych (związanych z ważnymi postaciami polskiej historii, czy wielkimi bitwami polskiego oręża). W obrazie aktywności wielkopolskich kombatantów, wyłaniającym się z lektury rozprawy mgr Czechowskiej, zauważam wyraźne prawidłowości występujące też w badanym przeze mnie środowisku członków Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii w latach 1946-1990 (np. zagadnienia: pogrzebów kombatanckich, powszechnej ambicji kół SPKwWB do posiadania sztandaru, komasowania rocznic i innych obchodów).

Na kartach recenzowanej rozprawy pojawia się ważny wątek udziału środowiska weteranów w akcjach dozbrajania armii. Autorka zasadnie pisze m.in. o zbiórkach na Fundusz Obrony Narodowej, czy na – powstały jeszcze w 1930 r. - Fundusz „Odpowiedź Treviranusowi” (w nawiązaniu do wystąpień antypolskiego ministra Rzeszy Gottfrieda Treviranusa). Ta ostatnia akcja zbiórkowa, czego autorka już nie podaje, doprowadziła do skomasowania akcji zbiórkowych na dozbrojenie Polskiej Marynarki Wojennej i powstania Funduszu Obrony Morskiej (1934). Najbardziej widocznym jego efektem było zbudowanie po kilku latach w Holandii słynnego okrętu podwodnego ORP „Orzeł” oraz rozpoczęcie budowy w Wielkiej Brytanii dwóch ścigaczy (1938-1939).

W kontekście zarysowanych przez doktorantkę napięć politycznych między zwolennikami Narodowej Demokracji i obozu marsz. Józefa Piłsudskiego, mogą dziwić informacje o rozwijającym się (także w Wielkopolsce!) kulcie Marszałka (nieco zaskakujący jest brak informacji, by budziło to większe kontrowersje, np. w kontekście wydarzeń 1930 r.). Jednym z wyrazów tego kultu było – jak pisze Doktorantka – tradycyjne świętowanie w marcu

imienin J. Piłsudskiego. W kontekście przywoływanych świadectw przejawów szacunku dla przedstawicieli władz państwowych, w okresie po 1926 r., w tym wobec prezydenta RP, Autorka nie próbuje wyjaśnić, czy dotyczyło to tylko zwolenników obozu prorządowego, czy też obejmowało środowiska zbliżone do Narodowej Demokracji. Ciekawe byłoby ustalić, czy na taki stan rzeczy mógł wywierać wpływ wpajany przez dziesięciolecia w zaborze pruskim szacunek do państwa i jego instytucji ?

Zwraca uwagę, że autorka trochę lekkomyślnie umieszcza w przypisach ciekawe fragmenty (często wartościowe cytaty), które, moim zdaniem, w wielu przypadkach mogłyby z powodzeniem stanowić integralne fragmenty zasadniczego tekstu, w kilku miejscach w sposób wyraźny ożywiając go (np. na stronach: 82, 122, 127, 132, 144, 151, 164, 165). Jako niedostrzeżony przez Autorkę lapsus muszę zakwalifikować błąd polegający na umieszczeniu we fragmencie zatytułowanym *Stosunek do mniejszości narodowych* treści niemal wyłącznie dotyczących – wbrew tytułowi - oceny przez weteranów powstania wielkopolskiego relacji państwowych polsko-niemieckich, czy kwestii losu Polaków zamieszkujących Rzeszę Niemiecką. Interesującym ustaleniem doktorantki jest konstatacja braku napięć na linii - środowisko polskich weteranów (z dużym udziałem zwolenników Narodowej Demokracji), a mieszkającymi w Wielkopolsce Żydami. Autorka w sposób przekonujący tłumaczy to znikomą obecnością Żydów na tym terenie (wg przywoływanej już wcześniej ciekawej tabeli ze str. 20, w 1931 r. w czterech powiatach północno-wschodniej Wielkopolski wyznanie mojżeszowe deklarowało tylko nieco ponad 420 osób – tj. zaledwie 0,2 % ogółu mieszkańców).

Do najciekawszych partii tekstu należą te, ilustrujące funkcjonowanie organizacji kombatanckich w relacjach z innymi organizacjami społecznymi. Na koniec analizy rozdziału trzeciego nie sposób nie odnieść się do zawartości mapy ze str. 119. Wskutek doboru niefortunnych kolorów, na oznaczenie lokalizacji mogił i pomników, mapa ta jest częściowo nieczytelna. Autorka nie analizuje przyczyn spadku liczby obchodów rocznicy wybuchu powstania wielkopolskiego w latach 1932-1935 (wykres 5 na str. 142). Można przypuszczać, że wynikało to przynajmniej częściowo z ostrego kryzysu gospodarczego pierwszej połowy lat 30. (Autorka bardzo zasadnie zwraca uwagę na problemy społeczne środowiska, w tym np. bezrobocie). Podobnie, wzrost liczby obchodów rocznicy powstania wielkopolskiego w latach 1926-1927 wiąże mgr Czechowska z dobrą kondycją finansową państwa i lokalnych przedsiębiorców, wspierających te inicjatywy. Brak refleksji, na ile na ów wzrost złoży się mogła, po maju 1926 r., celowa polityka ówczesnych władz państwowych Drugiej Rzeczypospolitej.

Zakończenie rozprawy (o obj. 5,5 strony) przynosi m.in. rekapitulację wniosków z poszczególnych rozdziałów pracy, jak i rejestr zagadnień wymagających jeszcze zbadania. Autorka przywołała m.in. chronologię powstawania organizacji kombatanckich, grupujących uczestników powstania wielkopolskiego, w połączeniu z głównymi przemianami życia politycznego w Polsce (tu podkreślono zwłaszcza znaczenie 1926 r., jak i wydarzeń z drugiej połowy lat 30., skutkujących odgórnym jednoczeniem ruchu kombatanckiego).

Praca napisana jest na ogół dobrym stylem, bez poważniejszych lapsusów językowych (zwraca uwagę niezbyt fortunate używanie języka źródeł, np. w określeniu „wojak”, patrz np. str. 31, 36, 102). Sygnalizowane wyżej powtórzenia zdarzają się, ale nie jest ich wiele. W pracy da się wskazać nieco drobnych usterek faktograficznych. Przykładowo autorka podaje dwie nazwy Orderu Virtuti Militari (Order Wojskowy i Order Wojenny), bez wytłumaczenia przyczyn tej różnicy (str. 81, 82, 85).

Pragnę zauważyć, że rozprawa mgr K. Czechowskiej (oraz inne jej publikacje), poza walorami stricte naukowymi, mają istotną wartość w dziele utrwalania tożsamości mieszkańców analizowanego obszaru (mieszkańcy północno-wschodniej Wielkopolski, za swoje przywiązanie do Polski i zaangażowanie społeczne, w tym w szeregach organizacji kombatanckich, w latach okupacji niemieckiej z lat 1939-1945 nader często płacili cenę najwyższą). Moja, miejscami ożywiona, polemika z Autorką nie podważa dużej wartości jej ustaleń, a ma na celu przede wszystkim wskazanie tych dostrzeżonych niedostatków, które, moim zdaniem, wymagałyby poprawienia z myślą o publikacji rozprawy w postaci książki.

W konkluzji tej recenzji pragnę stwierdzić, że rozprawa doktorska Pani Mgr Kamili Czechowskiej, na ważny poznawczo temat, spełnia wymogi stawiane przez nasze prawo tego rodzaju pracom naukowych. Jest w dużym stopniu oryginalną i znaczącą naukowo dysertacją, wprowadzającą do obiegu naukowego szereg nowych, wartościowych poznawczo treści. Świadczy też ona o dobrym przygotowaniu Autorki do badań naukowych w zakresie historii. Dlatego, wysoko oceniając przedstawioną mi do oceny rozprawę, wnoszę o dopuszczenie Pani Mgr Kamili Czechowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Tadeusz Kondracki

